

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н. М. ЮСОВА (Київ)

Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці

Концепція давньоруської народності в радянський час, починаючи з 40-х років, набула статусу найбільш аргументованої наукової теорії щодо етнічного розвитку східних слов'ян давньоруської доби, незважаючи на те, що в її рамках була представлена певна розбіжність думок дослідників стосовно деяких проблемних питань. Переважна більшість радянських істориків сходилася на тому, “що вже в IX — на початку XII ст. на основі півтора десятка східнослов'янських племінних об'єднань склалася відносно єдина давньоруська етнічна спільність, головною умовою консолідації якої була Київська Русь”¹. Аналізуючи праці радянських вчених з проблем етнічного розвитку Давньої Русі, академік П.П. Толочко різноманітні погляди, що зустрічаються в них стосовно стійкості давньоруської народності, зводить до трьох основних тезових узагальнень. Це — 1) “давньоруська народність” не представляла собою стійкої етнічної спільноти, і її розклад визначився державним розпадом Русі епохи феодальної роздробленості; 2) “давньоруська народність була стійкою етнічною спільнотою і в часі значно пережила Київську Русь; 3) “давньоруська народність” у XII—XIII ст. переживала час подальшої консолідації і була одним з основних елементів єдності руських земель”². Зі здобуттям незалежності України навіть перша теза в українській історіографії “зазнає неабиякого випробування”³. Взагалі дану концепцію безапеляційно оголошують витвором офіційної радянської історичної науки і на цій підставі відкидають.

У наш час на концепцію давньоруської народності, а іноді й на її прихильників начіплюються образливі й ідеологічно заангажовані ярлики, які викликають емоційно-негативне сприйняття теорії серед широкого загалу фахово не підготовлених читачів. Напевно, найбільш урізноманітнений лексикон образливих термінів можна знайти в працях Л.Л. Залізняка. Ось, наприклад, такі найменування вчений використовує для знецінення даної концепції: “давньоруська народність — історичний міф”⁴, “... імперський міф”⁵, “...псевдонаукова побудова”⁶, “тенденційна псевдоісторична конструкція”⁷, “псевдонаукова конструкція”⁸, “неоімперська концепція”⁹, “свідома фальсифікація”¹⁰, “ганебна пляма” (мається на увазі пляма, що лежить на радянській історіографії. — Н. Ю.)¹¹, “типовий витвір кремлівських ідеологів”¹², “типовий витвір ідеологічно-пропагандистської машини тоталітарного режиму”¹³, “офіційна радянська версія російського імперського міфу про “спільну давньоруську колицу”¹⁴ тощо. Подібне шельмування в дусі “сталінських часів” цілком може перевести дискусію з наукової площини в політичну, проти чого виступає й сам Л.Л. Залізняк¹⁵.

Як зазначають О.П. Толочко та П.П. Толочко, в більшості випадків проблемою давньоруської народності “переймаються люди, котрі ніколи

професійно її не досліджували, а отже, не володіють ні джерелознавчою базою, ні історіографічними набутками попередніх поколінь істориків”¹⁶. Нерідко ці історіографічні набутки свідомо чи несвідомо перекручуються, некоректно інтерпретуються, згідно з упередженими поглядами подібних непрофесіоналів.

В даній статті робиться спроба висвітлити частку історіографічної спадщини радянських вчених — дослідників давньоруської народності, — яка стосується питання виникнення концепції давньоруської народності та першого періоду її розвитку.

Першим зробив спробу оглянути історіографію з проблеми давньоруської народності український історик, один з учнів Д.І. Багалія — А.І. Козаченко¹⁷. Власне, ця спроба саме і стосується першого періоду розвитку названої концепції. А.І. Козаченко зауважує, що перші намагання щодо постановки питання про давньоруську народність були здійснені В.В. Мавродіним — відомим радянським істориком, коло інтересів якого пов’язане з історією Росії від давнини до XVII ст. Однак і А.І. Козаченко цю постановку питання В.В. Мавродіним відносить чомусь до 1950 р., коли вийшла стаття вченого “Основные этапы этнического развития русского народа”¹⁸. Детальний огляд історіографії концепції “давньоруської народності” подається в колективній монографії “Советская историография Киевской Руси” (1978) під редакцією самого В.В. Мавродіна¹⁹. Найбільш повний і в той же час найменш заідеологізований нарис історіографії по даній проблемі ще в радянський час зроблено учнем В.В. Мавродіна — І.Я. Фрояновим в одному з його монографічних досліджень²⁰. В цій праці І.Я. Фроянов пише, що початок обговорення проблеми давньоруської народності “був покладений ще в 50-ті роки минулого (XIX. — Н. Ю.) століття М.П. Погодіним і М.А. Максимовичем, коли між ними зав’язалася дискусія про те, кого потрібно вважати справжніми “россами, жителів півдня чи півночі”²¹. Перша постановка питання про давньоруську народність у теоретичному аспекті в радянській історіографії, за І.Я. Фрояновим, мала місце в працях В.В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства” (1945) та “Древняя Русь” (1946)²². Початковий період формування концепції давньоруської народності, хоча й розглянуто І.Я. Фрояновим, але спеціально цей період не виділено. Деякі важливі питання, що є дискусійними і актуальними для сьогодення, випущені дослідником.

Одразу зауважимо, що нами не розглядаються праці історіографічних студій із зазначеної проблеми діаспорних дослідників. Зокрема таких, як О. Оглоблин, Б. Крупницький, М. Чубатий²³. В сучасній українській історичній науці в багатьох працях побіжно робиться огляд історіографії тематики давньоруської народності, але перший період її становлення залишається поза увагою науковців. Історіографії з даної проблеми торкаються, зокрема, В.Д. Баран та О.П. Толочко і П.П. Толочко в монографіях, які вийшли в серії “Україна крізь віки”²⁴. У цих фахових виданнях виникнення концепції “давньоруської народності” та перший період її розвитку також фактично не розглядається. Зате вказаних питань повсякчас у своїх науково-популярних працях торкається Л.Л. Залізняк²⁵. Його виклад історії виникнення концепції видається занадто спрощеним (якщо не сказати карикатурним). Л.Л. Залізняк, наприклад, постійно підкреслює, що “відкриття” “давньоруської народності” зробив В.В. Мавродін. Але це подається таким чином, нібито останній виклав свою концепцію зовсім “на піску”, не маючи жодного попередника, всупереч дослідженням провідних українських та російських вчених як дореволюційного часу, так і радянської доби 20—40-х років. Тому його “радикальні судження”,

“контраверсійність і бездоказовість висловлювань”²⁶ викликали несприйняття концепції провідними московськими вченими, яке нібито засвідчила дискусія в Інституті історії АН СРСР у лютому 1951 р. А після дискусії, за Л.Л. Залізником, майже всі опоненти В.В. Мавродіна стають її прибічниками. На думку Л.Л. Залізняка, причина такої різкої трансформації поглядів науковців криється в тому, що в дискусію втрутився ЦК КПРС, який у своїх тезах “Про 300-річчя возз’єднання України з Росією” (1954) проголосив давньоруську народність “колискою трьох братніх народів”. Таким чином, поруч з В. Мавродіном, “батьком” концепції, за Л.Л. Залізником, був і ЦК КПРС²⁷. Л.Л. Залізник вважає, що “відкриття” “давньоруської народності” В.В. Мавродін зробив у праці “Формирование русской нации”, яку сучасний дослідник датує 1948 р. Виходячи з цієї дати, він пропонував “прибічникам існування окремого давньоруського етносу, що був “спільною колискою” східних слов’ян”, відзначати у 1998-у році 50-літній ювілей проблеми²⁸. Зазначимо також, що в усіх працях Л.Л. Залізняка на цю тему постійно ототожнюється окремий термін “давньоруський етнос” з тезою “спільна коліска” східних слов’ян²⁹, хоча, очевидно, що це — різні поняття. Отже, за Л.Л. Залізником, В.В. Мавродін декларував своє положення про давньоруську народність у 1948 р. в такій формі: “На підставі злиття в єдиний етномасив східнослов’янських племен у IX—XI ст. постав руський народ, предок руської, української та білоруської нації”³⁰. Відразу ж варто звернути увагу на те, що в наведеній цитаті В.В. Мавродін вживає термін “русський народ” (“русский народ”), а не “давньоруська народність”. Останній знаковий термін, як і саму постановку проблеми “давньоруської народності”, дійсно в історичну науку ввів В.В. Мавродін, але сталося це не в 1948 р. Того року, як це легко перевірити по “Книжной летописи” за 1948 р., праці під такою назвою у В.В. Мавродіна не виходило. Не дивно, що Л.Л. Залізник у жодній із своїх праць не наводить повних вихідних даних цієї книги, окрім назви й року. Наведену цитату також подано без посилання на конкретну сторінку. Ймовірно, що мається на увазі брошура В.В. Мавродіна під аналогічною назвою — “Формирование русской нации”, яка є стенограмою публічної лекції, прочитаної 7 липня 1947 р. в Ленінграді і виданої того ж року³¹.

Процитоване мавродінське положення про “русський народ” не можна вважати оригінальним та першим за часом тезисом на тему етнічної єдності східнослов’янських племен періоду Київської Русі. Так, перші спроби осмислити походження “русського народу” відносяться до другої половини XVII ст. Зокрема, українські історики того періоду Феодосій Софонович, Інокентій Гізель не сумнівалися щодо історичної спорідненості східнослов’янських народів, які мають єдиний етнічний корінь³². “Русские или паче российские народы, — писав Інокентій Гізель, — тьвижде суть Словяне. Єдиного бо єства... и тогожде языка”³³. Недарма В.В. Мавродін в одній із своїх праць пише: “Ще в XVII ст. добре знали, що від Вісли до Волги “один народ і одна віра”³⁴. Етнічну спорідненість усіх східних слов’ян стверджували українські та російські історики XVIII — початку XIX ст.: В. Татіщев, П. Симоновський, О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський та ін.³⁵ Останній з названих істориків, здається, першим висловив тезу-твердження про Київську Русь як “вітчизняну колиску”³⁶. Не заперечували усталеної концепції єдності, але при цьому віддаючи переважне право на київську спадщину українцям, і українські вчені О. Шафонський, Я. Маркович, М. Маркевич, росіянин Ю. Венелін³⁷. Майже ніхто з українських та російських вчених XIX — початку XX ст., незважаючи на різні погляди щодо етнічного розвитку східних слов’ян, не

заперечували їхньої етнічної спорідненості та певної єдності в Київський період³⁸. В той же час, постулюючи наступність між Київською Руссю та Московською державою, вони фактично протиставляли ці держави одну одній та заперечували прямий генетичний зв'язок між етноутворенням східних слов'ян Київської Русі та майбутніми росіянами. М.С. Грушевський та його учні, а також радянська школа М.М. Покровського стояли на думці, що Київська Русь — утворення тільки предків українського народу, і відкидали будь-яку можливість існування “загальноруської народності” в ті часи³⁹. І.Я. Фроянов вважає, що відновив усталені з XVII ст. погляди на характер етнічної єдності східнослов'янських племен Київського періоду та Київську Русь як загальноруську державу відомий російський історик О.Є. Пресняков⁴⁰, якого Л.Л. Залізник беззастережно включає до прибічників концепції М.С. Грушевського⁴¹. У своїх “Лекциях по русской истории”, прочитаних вперше в 1907/1908 рр. (видані в 1938 р.), О.Є. Пресняков виходив з поняття “єдності руської народності”⁴². Він наполягав на тому, що київський період слід розглядати “як пролог не південноруської, а загальноросійської історії”⁴³. Зазначену єдність Є. Пресняков, за І.Я. Фрояновим, ґрунтує на таких ознаках, як культурно-психологічні риси, антропологічні дані, мова, територія і державна організація⁴⁴. Взагалі в післяреволюційній радянській історіографії термін “народність” стосовно східнослов'янських племен київського періоду вживався досить широко⁴⁵. Та, як зазначає І.Я. Фроянов, вчені того часу не вкладали в нього того наукового змісту, який прийнято зараз⁴⁶. Ймовірно, одним з перших, хто вжив термін “народність” щодо східнослов'янських племен давньоруської доби, був Микола Костомаров. Щоправда, він “давньоруських народностей” налічує аж шість: південноруська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська і новгородська⁴⁷. Одночасно з терміном “народність” у 20—30 роках ХХ ст. використовувалися найменування “руський народ”, “руські”, “руське плем'я”, “руські слов'яни”, “східні слов'яни” і навіть просто “слов'яни”⁴⁸. Тобто, як видно з самих цих назв-термінів, хоч вони теоретично й не були розкриті, вчені, які їх вживали, безперечно, мали на увазі той чи інший ступінь етнічної єдності східнослов'янських племен. Та в ті роки радянські вчені, зайняті більше вивченням соціально-економічних проблем періоду Київської Русі, не особливо переймалися розкриттям питань етногенезу східних слов'ян цього періоду. Розвиток ідей О.Є. Преснякова знайшов своє місце в працях Б.Д. Грекова кінця 30—40-х років. Цей відомий радянський академік у більш ясній формі, але не розгорнуто, підкреслює етнічну єдність руського народу в київський період⁴⁹. У черговому перевиданні 1944 р. своєї фундаментальної праці “Киевская Русь” Б.Д. Греков пише, що в той період етногенетичний процес завершився “формуванням слов'янської народності”⁵⁰. В цій праці він декларує “національну й культурну єдність” “руського народу” в період Київської Русі⁵¹. А в першому виданні даної монографії (1939 р.) вчений писав, що “етнічна єдність руського народу” зберігалась і в період феодальної роздробленості⁵². Б.Д. Греков також підкреслює єдність “слов'янської народності” такими ознаками, як єдність мови, в першу чергу літературної, почуття єдності Русі і руського народу⁵³. “Руський народ”, за Б.Д. Грековим, “виступив на історичній арені в VI ст.”⁵⁴. В іншому дослідженні він також зазначає, що “руський народ” існував і до виникнення Київської держави⁵⁵. Потрібно звернути увагу: з названих вище праць зрозуміло, що для Б.Д. Грекова поняття “східні слов'яни”, “слов'янська народність” і “руський народ” виступають як рівноцінні⁵⁶. Так, у “Киевской Руси” (1939) він пише: “східні слов'яни, тобто народ руський”⁵⁷. На відміну від дореволюційних російських істориків та

шкіл М.С. Грушевського і М.Н. Покровського Б.Д. Греков уже в цій праці вказує, що всі три східнослов'янських народи склалися ще в Київський період⁵⁸. Вчений робить висновок: “Історія Київської держави — це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії”⁵⁹. Коріння всіх трьох народів або “трьох гілок Русі”, зазначає він, вийшли з Київської доби⁶⁰. Тому Б.Д. Греков, перефразовуючи вираз В.О. Ключевського про Київську Русь як “колиску руської народності”, можливо, першим в радянській історіографії сформулював тезу про “спільну колиску” східнослов'янських народів: “Київська держава — колиска великоруського, українського і білоруського народів”⁶¹. Ця теза швидко завоювала популярність серед радянських вчених, у тому числі й українських. Серед останніх був і відомий історик, етнолог К.Г. Гуслистий, який у 1950 р. видав науково-популярну книгу з подібною назвою — “Київська Русь — колиска трьох братніх народів — російського, українського і білоруського”⁶². Праці Б.Д. Грекова з історії Київської Русі високо оцінені радянськими вченими, фахівцями з даної проблематики. Так, професор С.О. Покровський у своїй статті “Киевская Русь в работах советских историков” (1946) висловлює, ймовірно, загальну думку про те, що в працях Б.Д. Грекова зроблено “правильне рішення ... питання місця Київської держави в історії російського, українського і білоруського народів”⁶³. Далі С.О. Покровський пише, що висновки Б.Д. Грекова “про Київську державу, як колиску названих народів, — “важливе досягнення радянської історичної науки”⁶⁴. Оцінюючи загалом усі праці Б.Д. Грекова, зокрема по соціальній і економічній історії Русі київського й докиївського періодів, А.І. Козаченко в згадуваній статті пише, що вони уможливили вивчення питання давньоруської народності⁶⁵.

Відомий український історик-медієвіст М.Н. Петровський⁶⁶, який у 1942—1947 рр. займав посаду директора Інституту історії АН УРСР, а з 1945 р. до своєї смерті в 1951 р. був членом-кореспондентом АН УРСР, спираючись на перше видання греківської монографії “Київська Русь” (1939), закумулював погляди Б.Д. Грекова на етнічне утворення східних слов'ян у Києво-Руську добу в доповіді “Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського й білоруського народів”, що була виголошена на сесії відділу суспільних наук АН УРСР у січні 1942 р. в м. Уфі⁶⁷. Вчений акцентував увагу на ознаках єдності східнослов'янських племен, як у період Київської Русі, так і в час феодальної роздробленості (XII—XIII ст.). На наш погляд, М.Н. Петровський розумів неоднозначність терміна “руський народ”, тому намагався його уникати, натомість постійно використовував словосполучення “єдиний народ”, “єдність народу”, який “населяв Київську державу і феодальні князівства XII—XIII ст.”⁶⁸. В названі періоди східнослов'янські племена, за М.Н. Петровським, становили “один народ”⁶⁹. Історик не вживає і словосполучення “етнічна єдність”, але перелічує і розкриває всі основні ознаки, які вказують на неї. Проте він подає значно більшу кількість ознак єдності східнослов'янських племен, ніж Б.Д. Греков. Власне на розкритті ознак єдності “руського народу” й оснований концепція В.В. Мавродіна про “давньору́ську наро́дність”. Тому, коли М.Н. Петровський детально аргументує ознаки єдності, то цим він випереджає в часі положення В.В. Мавродіна. За М.Н. Петровським, ознаками єдності східнослов'янських племен, як єдиного народу доби Київської Русі та феодальних князівств XII—XIII ст., є державна єдність, єдність **розмовної** (підкреслено нами. — *Н. Ю.*) та літературної мови, релігійна єдність, однаковість соціальної стратиграфії (князі, бояри, смерди тощо), спільність торговельних шляхів, єдність правової бази, династична єдність, єдність та спільність

культури⁷⁰, єдність у боротьбі проти іноземних загарбників⁷¹. На відміну від Б.Д. Грекова і В.В. Мавродіна М.Н. Петровський не виділяє такої провідної ознаки етнічної єдності, як етнічна (або національна) самосвідомість, зате ним додатково виділяються такі ознаки, як однаковість соціальної стратиграфії (“єдність класів”) та спільність торговельних шляхів. Коли Б.Д. Греков пише, що розпад єдиного “руського народу” відбувся ще в надрах Київської Русі, а В.В. Мавродін у працях до 1950 р. зазначає, що це сталося в період феодальної роздробленості, то М.Н. Петровський дає зрозуміти: дана єдність зберігалася до нашестя орд хана Батия. Тобто, за розподілом П.П. Толочка поглядів учених щодо стійкості етнічного утворення східних слов’ян у давньоруську добу, концепцію М.Н. Петровського можна віднести до третього типу, згідно з яким давньоруська народність (“один народ” доби Київської Русі і феодальних князівств XII—XIII ст.⁷²) в XII—XIII ст. переживала час подальшої консолідації і була одним з основних елементів єдності руських земель. Зміст доповіді дає підстави зробити такий висновок: вираз М.Н. Петровського про “**спільний** початковий період” по суті тотожний тезі про “**спільну** коліску” (підкреслено нами. — Н. Ю.). Як доказ існування єдності “руського народу” в цей “спільний початковий період” М.Н. Петровський наводить і свідчення з українських джерел XVI—XVII ст. стосовно збереження навіть і в ті часи “пам’яті” про “єдиний народ” у давньоруську добу⁷³.

Отже, “пальму першості” у висуванні концепції єдиної східнослов’янської етноспільноти періоду Київської Русі та періоду давньоруських феодальних князівств XII—XIII ст., близької до концепції “давньоруської народності”, напевне, слід віддати Б.Д. Грекову (тільки стосовно часу існування Київської Русі) та М.Н. Петровському.

Але найбільш чітко й виразно на теоретичному рівні виклав концепцію “давньоруської народності” справді В.В. Мавродін. Цю концепцію він поставив як проблему, але сталося це не в 1948 р. і навіть не в 1947, коли ним була виголошена публічна лекція “Формирование русской нации” в рамках діяльності Товариства по розповсюдженню політичних та наукових знань.

У IX розділі своєї наукової монографії “Образование древнерусского государства”, що вийшла у 1945 р., вчений ставить для майбутньої дискусії чотири питання, серед яких третє так і називається “Проблема давньоруської народності”⁷⁴. Своє бачення цієї проблеми В.В. Мавродін і розкриває в даній монографії. Він вважає, що головним чинником для формування народності був той суспільний розвиток, який привів до створення Давньоруської держави. Остання, на думку В.В. Мавродіна, політично об’єднала східнослов’янські, “руські” племена, з’єднала їх спільністю політичного життя, культури, релігії, спільною боротьбою із зовнішніми ворогами та спільними інтересами на міжнародній арені, історичними традиціями, сприяла появі та закріпленню поняття єдності “Русі та руських”. Усі ці явища в сукупності обумовили формування давньоруської народності. В основі названого процесу лежала не тільки спільність походження східних слов’ян та їх побуту, але й єдність історично витворених форм суспільно-політичного, державного життя, єдність культури та релігії, спільність традицій, державних кордонів та інтересів⁷⁵. У IX розділі монографії В.В. Мавродін детально розкриває ознаки єдності давньоруської народності⁷⁶. Народність, підкреслює він, як поняття етнічне визначають два основних фактори: мова й національна свідомість⁷⁷. Тому вчений приділяє достатньо уваги аргументації наявності у східних слов’ян київського періоду єдиної літературної мови, нетотожної давньоцерковній, та націо-

нальної самосвідомості. Він особливо наголошує на тому, що “...зміни в бік єдності в етнокультурному вигляді руського населення Східної Європи ідуть передусім по лінії встановлення єдності в мові, оскільки мова — основа народності”⁷⁸. Серед інших ознак вказується на “єдність законів для всієї Русі”, єдність та спільність культури та побуту, зокрема ужиткового мистецтва тощо. На основі всіх вищеперелічених ознак вчений робить висновок про єдину народність, етнічну спільноту, яка слідує за племенами і союзами племен. Цю спільноту він називає “давньоруською народністю”⁷⁹. Необхідно зазначити, що В.В. Мавродін не переоцінював ступеня етнічної єдності у східнослов'янських племен. Адже, на його думку, давньоруська народність не була одноманітною⁸⁰, вона зберігала “яскраві, живі сліди етнічної, племінної строкатості в діалектах, матеріальній, духовній культурі”⁸¹. До того ж, В.В. Мавродін у цій праці неодноразово наголошує, що процес складання давньоруської народності не завершився⁸². “Руські ІХ—ХІ ст. тільки почали об'єднуватися в певний етнічний масив, про них можна говорити, “як про єдину народність, яка перебувала в стані утворення, але, правда, так до кінця і не створилася”⁸³. В той же час ця народність, на думку В.В. Мавродіна, дала початок усім трьом слов'янським народностям Східної Європи, а “Київська Русь була колискою всіх трьох братніх слов'янських народів, київський період був їх далеким дитинством”⁸⁴. Підкреслимо, що вчений поняття “колиска...” вживає по відношенню до держави, а не до народності, як це чомусь видається Л.Л. Залізняка⁸⁵. Проте, згідно з позицією В.В. Мавродіна, Київська держава не тільки не встигла, вона “не могла злити східнослов'янські племена в єдину народність”⁸⁶. Головну причину того, що процес складання давньоруської народності перервався, В.В. Мавродін вбачав у феодальній роздробленості, яка розчленила давньоруську народність на частини, створила передумови виникнення етнічних утворень, відповідних значним самостійним феодальним державам⁸⁷.

У більш популярній формі свою концепцію давньоруської народності В.В. Мавродін виклав у книзі “Древняя Русь” (1946)⁸⁸. Зазначимо, що відомий український мовознавець Г.П. Півторак, який в одній із своїх останніх науково-популярних праць викладає історію виникнення концепції за посібником Л.Л. Залізняка “Від склавів до української нації” (1996), на відміну від останнього саме в “Древней Руси” вбачає початковий момент виникнення концепції давньоруської народності⁸⁹.

Обидві книги В.В. Мавродіна, в першу чергу “Образование Древнерусского государства”, наразилися на серйозну критику провідних радянських спеціалістів з історії давньої Русі. В 1946 р. вийшло чотири критичних статті та рецензії: дві С.О. Покровського і по одній — К.В. Базилевича та М.Л. Рубінштейна⁹⁰. Вчені зазначають, що названа праця В.В. Мавродіна є першою спробою синтетичного дослідження давньої історії східних слов'ян, яке поєднує досягнення радянських фахівців з різних дисциплін гуманітарної науки: історії, археології, етнографії, мовознавства тощо. Як зазначає С.О. Покровський, такого характеру праці дуже потрібні, але В.В. Мавродін не осилив поставленого перед собою завдання⁹¹. Його обидві праці, вважає рецензент, “спираються на надзвичайно багатий матеріал досліджень радянських археологів, що ввели в науковий обіг велику кількість нових даних, на висновки радянської школи мовознавства та праці по етногенезу окремих народів”⁹². К.В. Базилевич також зазначає, що рецензована книга В.В. Мавродіна “стала спробою узагальнити результати праць радянських істориків на ділянці давньої історії слов'ян і Київської Русі”⁹³. Названі вище вчені критикують праці історика з багатьох питань, але відбуваються мовчанкою стосовно проблеми

“давньоруської народності” і жодного разу не згадують сам термін. У статті “О начале русского государства” С.О. Покровський лише констатує: “Основні положення автора з питання етногенезу східного слов’янства **не викликають заперечень і відповідають сучасному рівню** (підкреслено нами. — Н. Ю.) радянської історичної науки”⁹⁴. А К.В. Базилевич тільки приєднується до висновків, зроблених В.В. Мавродіним щодо значення Київського періоду, спадщина якого з’єднала “три слов’янських народи Східної Європи в єдине, нерозривне ціле”⁹⁵. М.Л. Рубінштейн, хоча й критикує впродовж двох сторінок мавродінську концепцію етногенезу східних слов’ян, однак проблематики давньоруської народності майже не торкається, а лише “закидає” автору змішання понять “народність” і “народ”. “Руський народ, — вважає М.Л. Рубінштейн, — більш складне і більш пізнє явище, що виникає, коли вже існує усвідомлення себе “народом”⁹⁶. Далі він продовжує: “Руські формувалися не в народність, а в народ, створювали єдність “Руської землі”; народом до цього часу вони **вже стали** (підкреслено нами. — Н. Ю.), і руським народом вони себе усвідомлювали”⁹⁷. Вказуючи В.В. Мавродіну на суперечність висловлювань, М.Л. Рубінштейн сам допускає протиріччя: якщо руські в київський період ще склалися в народ, то як вони могли одночасно вже “стати” народом?! А для того, щоб не плутатися в термінах, В.В. Мавродін і вводить новий термін — “давньоруська народність”, відмінний від “руської народності XIV—XVI ст. (тобто “великоруської”), але М.Л. Рубінштейн нібито цього не помічає.

Як зазначає В.Д. Баран, “історики радянського періоду... — К.Г. Гуслистий, В.Й. Довженок, Б.Д. Греков, М.Н. Тихомиров, Б.О. Рибаків та ін. — дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави, розглядаючи цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східнослов’янських племен...”⁹⁸. У названих статтях-рецензіях 1946 р. В.В. Мавродіна головним чином звинувачували в прихильності до “норманізму”, а в тих умовах подібне звинувачення легко могло призвести до політичних висновків. Тим більше, що К.В. Базилевич “викривав” В.В. Мавродіна і в тому, що він “часто посилається на праці М.С. Грушевського, **приєднуючись** (підкреслено нами. — Н. Ю.) до окремих його висновків, і ніде не дає загальної оцінки брехливої концепції походження Київської Русі...”⁹⁹. Як це не дивно, але В.В. Мавродін якраз підкреслює великий внесок М.С. Грушевського у боротьбу з норманізмом. Зокрема, він пише, що М.С. Грушевський підніс “своїми капітальними працями ... спір з норманістами на відповідну висоту, вільний у своїх дослідженнях від фантастичних побудов”¹⁰⁰. Ймовірно, тому в житті В.В. Мавродіна був такий період, коли його на рік відсторонили від викладацької діяльності (1947).

В період між 1946 та 1950 рр. В.В. Мавродін стояв практично на позиціях Б.Д. Грекова та іншого визначного радянського академіка — М.С. Державіна, що підкреслює й І.Я. Фроянов¹⁰¹. Обидва академіки використовували термін “руський народ” стосовно етнічної спільноти київського часу. Показово, що в “знаковій” для Л. Залізняка лекції В.В. Мавродіна “Формирование русской нации” (1947—1948?!)¹⁰² вчений саме під впливом Б.Д. Грекова та М.С. Державіна використовує вищевказаний термін. Хоча М.С. Державін у своїх працях середини 40-х років не розкриває детально ступінь єдності давньоруських племен, але стверджує, що останні в київський період становили “собою в цілому руський народ”¹⁰³.

В зазначеній лекції В.В. Мавродін, ймовірно, у зв’язку з критикою, а також, як зазначалося вище, під впливом Б.Д. Грекова і М.С. Державіна

відмовляється від терміна “давньоруська народність” на користь найменування “руський народ”. Ось, що він пише: “Я приймаю по відношенню до київського періоду історії східних слов’ян термін “руський народ”, а не “давньоруська народність”, як це мало місце в моїх працях “Образование Древнерусского государства” і “Древняя Русь”, що відповідає передусім самій народній свідомості, так як вона відобразилася в писемності й фольклорі”¹⁰⁴. “Я гадаю, — писав В.В. Мавродін до того, — що правильніше буде вживати по відношенню до етнічного утворення, що виникло в дофеодальний період, термін “народ” ... в якості етнічної категорії”¹⁰⁵. Зрозуміло, що посилення на “народну свідомість” звучить не дуже вагомо, бо в науці здебільшого користуються штучно витвореними термінами, до яких власне належать “етнос”, “нація”, “народність” тощо. Прикметник “руський” у поєднанні з іменником “народ”, вжитий щодо етнічної спільноти східних слов’ян давньоруської доби, по-перше, не дає можливості одразу відрізнити назване етнічне утворення від “руського народу” (“російського”, “великоруського”) пізніших часів; а, по-друге, звучить неоднозначно стосовно українців та білорусів, немов би виключаючи їх з цієї спільноти. Саме запропонований В.В. Мавродіним термін “давньоруська народність” має більш коректне звучання в цьому відношенні. Між іншим, сам В.В. Мавродін ще тоді, коли він вживав термін “руський народ”, зазначав, що “народ більш широке поняття, ніж народність”¹⁰⁶. У цій же спрямованості висловлювався провідний лєнінградський мовознавець, професор Л.П. Якубинський (помер в 1945)¹⁰⁷. 1947 р. було опубліковано вступні глави до його монографії “История русского языка”, що готувалася в той час до друку. Л.П. Якубинський, можливо, й справив вплив у цьому питанні на В.В. Мавродіна. В названій праці, ніби з кимось полемізуючи, мовознавець наполягає: “Коли мова йде про ту нову етнічну спільноту, в яку з розвитком класового суспільства зливаються споріднені племена, ми вживали і будемо вживати, як термін, сучасне російське слово “народність””¹⁰⁸. В працях другої половини 40-х років — “Формирование русской нации” (1947), “Основные моменты развития русского государства до XVIII ст.” (1947), “И.В. Сталин о феодализме в России” (1949) — В.В. Мавродін у цілому повторює свої основні положення стосовно давньоруської народності. В першій з названих праць він додатково зазначає щодо положення про спільну давньоруську мову: вона являла собою “особливий діалект ..., в основу якого було покладено діалект “Русі”, тобто Києва, землі полян ...”¹⁰⁹. В цій праці В.В. Мавродін наводить дещо суперечливі тези: 1) “Навряд чи хто-небудь буде зараз сумніватися в тому, що в IX—XI ст. східне слов’янство **складалося** (підкреслено нами. — Н. Ю.) в єдиний руський народ”; 2) “Так, на основі злиття в єдиний етно-масив східнослов’янських племен у IX—XI ст. **склався** (підкреслено нами. — Н. Ю.) єдиний руський народ київських часів — предок російської, української та білоруської націй”¹¹⁰. Але подібне можна зустріти в працях й інших дослідників того часу, зокрема, у того ж М.Л. Рубінштейна. Останню тезу В.В. Мавродіна повсякчас цитує Л.Л. Залізник. Але і в зазначеній лекції В.В. Мавродін повторює положення про розпад єдиної народності, яка ще тільки була в процесі творення в період феодальної роздробленості, та про те, що єдність руського народу, яка створювалася, “поступається місцем ізольованості місцевих етнічних утворень східних слов’ян”¹¹¹. А феодальна роздробленість “змінила й видозмінила, згрупувала й перегрупувала східнослов’янські діалекти, діалекти руської мови київської пори. Ці трансформовані діалекти “національних областей” — земель і князівств Русі, послужили базою російської, української та білоруської мов, що склалися пізніше”¹¹². Це ж саме В.В. Мавродін повторює

і в уже згадуваній статті 1947 р.¹¹³. Тут він розподіляє етноспільноту східнослов'янського населення на такі етапи: “1) племена і союзи племен ...; 2) руський народ (IX—XII ст.); 3) етнічні утворення періоду феодальної роздробленості ...; 4) народності ... (великоруська, українська та білоруська), які формуються в XV—XVI ст.”¹¹⁴. Таким чином, хоч у другій половині 40-х років XX ст. концепція В.В. Мавродіна і зазнає деяких змін, уточнень, та все ж у цілому вона зберігає основну сутність праць вченого 1945—1946 рр.

На думку Л.Л. Залізняка, “радикальні судження”, “контраверсійність і бездоказовість висловлювань”¹¹⁵ В.В. Мавродіна спричинили неприйняття його концепції провідними московськими вченими, що нібито засвідчила дискусія в Інституті історії АН СРСР у лютому 1951 р. З точкою зору одного з провідних московських вчених, директора Інституту історії АН СРСР, академіка Б.Д. Грекова ми вже ознайомилися. Перейдемо до поглядів інших відомих вчених тієї епохи. Але спочатку звернемося до статті В.В. Мавродіна “Основные этапы этнического развития русского народа” (1950), яка й лягла в основу його доповіді на теоретичній конференції в лютому 1951 р. В даній статті вчений не висловлює жодних сумнівів у тому, що в IX—XI ст. “склався руський народ”, “східне слов'янство консолідувалося в єдину руську народність”¹¹⁶. Але і тут він дає зрозуміти, що цей процес не прийняв остаточно стійкої форми, а тому й не міг дійти до свого завершення. Він знову вказує, що даний процес в XI—XII ст. уповільнився, а згодом і зовсім перервався, що “намічалися етнічні утворення, які відповідали значним самостійним феодальним державам періоду феодальної роздробленості”. Старі мовні й етнокультурні особливості, успадковані від племен і земель Русі і не ліквідовані спільністю київських часів, ускладнювалися новими, що виникали в період феодальної роздробленості й обумовлювалися економічною та політичною ізоляваністю давньоруських князівств¹¹⁷. Однак на цей раз В.В. Мавродін уже не вважає феодальну роздробленість головною причиною розчленування давньоруської народності на три більш пізні народності східних слов'ян. Він вважає, що процес подальшої консолідації і розвитку єдиної народності у східних слов'ян був перерваний Батиєвим нашествям, відчуженням руських земель, загарбанням багатьох руських земель сусідніми державами¹¹⁸. Подібну думку ще в 1942 р. висловив М.Н. Петровський. Як зазначалося вище, В.В. Мавродін у концептуальному плані не висловив принципово нового твердження щодо єдності східнослов'янських племен у київській період порівняно з Б.Д. Грековим, М.Н. Петровським та М.С. Державіним. Майже в той же час Б.Д. Греков у черговому перевиданні своєї монографії “Киевская Русь” (1949) стверджував, що “Київська держава ... сильно сприяла злиттю слов'янських племен в єдиний руський народ”¹¹⁹. А в перевиданні цієї монографії 1951 р. він, повторюючи свої положення першої половини 40-х років, пише про початок розкладу давньоруської народності ще в надрах Київської Русі, не пов'язуючи цей процес безпосередньо з феодальною роздробленістю¹²⁰.

Підтримував положення В.В. Мавродіна відомий дослідник давньоруських літописів радянського часу А.М. Насонов. Влітку 1951 р. він виголосив доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії АН СРСР на тему “До питання про утворення давньоруської народності”¹²¹. Вчений, зокрема, констатував, що давньоруська держава злила воедино північну і південну групу східнослов'янських племен¹²². У доповіді, як і в монографії того ж року видання “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства” А.М. Насонов приймає термін В.В. Мавродіна “давньоруська народність”¹²³. Щоправда, у нього цей термін тотожний

термінам “східнослов’янська народність” і навіть — “руські слов’янські племена”. Всі три східнослов’янських народи, зазначає А.М. Насонов, “однаково своїми витокami мають давньоруську народність”. Вчений також вважає, що “давньоруська народність не була стійкою етнічною спільнотою”¹²⁴, і склалася вона у VI—XI ст.¹²⁵ А.І. Козаченко наголошує на тому, що “А.М. Насонов багато зробив для з’ясування питання про етнічну територію давньоруської народності”¹²⁶.

Майже одночасно (1950 р.) український історик К.Г. Гуслистий зауважував, що в період Київської Русі “йшов процес злиття цих племен в єдину давньоруську народність”¹²⁷. Він вказує на ті ж самі ознаки єдності, що й М.Н. Петровський, В.В. Мавродін та частково Б.Д. Греков: “Спільність державно-політичного життя, єдність права, культури, релігії, боротьба проти спільного ворога ..., почуття єдності Руської землі ...”¹²⁸. Як і В.В. Мавродін у працях 1945—1946 рр., К.Г. Гуслистий пише, що “процес складання єдиного давньоруського народу в період Київської Русі не завершився. Він був перерваний розвитком феодальної роздробленості”¹²⁹. Ці ж висновки К.Г. Гуслистий повторює і в 1963 р.³⁰ Підкреслимо, що його особиста позиція практично однакова, як задовго до виходу відомих тез ЦК КПРС 1954 р., так і після того.

Відразу сприйняв термін “давньоруська народність” і провідний московський спеціаліст з проблем давньоруської історії Б.О. Рибаків, але, на відміну від вищеназваних вчених, він робить значно радикальніші висновки щодо початку формування даної народності та її стійкості, вважаючи, що вона почала виокремлюватися й формуватися на сході Середнього Придніпров’я в V—VII ст., а в IX—X ст. “закінчився ранній період формування давньоруської народності”¹³¹. На думку Б.О. Рибаківа, єдність давньоруської народності утримувалась аж до XIV ст. Вчений вважав: “За археологічними матеріалами руського міста і села XII—XIII ст. ми не можемо уловити ознаки розкладу на три групи”¹³².

Про формування єдиної давньоруської самосвідомості, як ознаки єдиного народу, писав у 1945 р. і Д.С. Лихачов у своїй монографії під промовистою назвою “Национальное самосознание Древней Руси ...”¹³³. Погляди Д.С. Лихачова дістали свій подальший розвиток у монографії “Возникновение русской литературы” (1952). Дослідник писав, що “процес утворення давньоруської народності почався, очевидно, задовго до появи ранньофеодальної давньоруської держави”¹³⁴. Він також вважав, що “з розвитком феодального устрою і розкладом відносин родового суспільства окреслився перехід від східнослов’янських племен до єдиної давньоруської народності”¹³⁵. Д.С. Лихачов наголошує на мовній, економічній, територіальній, психічній та культурній єдності даної народності, хоча, на відміну від нації, перелічені ознаки єдності не були усталеними¹³⁶. Руська література XI—XIII ст., яка виросла “на єдиній основі давньоруської народності”, на думку Д.С. Лихачова, в свою чергу, “сприяла складанню цієї народності, створюючи ту спільність культури, яка є однією з необхідних ознак створення народності, а потім і нації”¹³⁷.

В 1948 р. вийшов перший, а в 1951 р. — другий том колективної монографії “История культуры Древней Руси” під загальною редакцією М.М. Вороніна та М.К. Каргера¹³⁸. У вступному розділі до першого тому В.В. Мавродіним подано загальний нарис давньої історії Русі. Ось, що він пише про “руський народ” періоду феодальної роздробленості: “Незважаючи, однак, на політичну роздробленість, руський народ ... ніколи не забував своєї етнічної й культурної єдності”¹³⁹. Про етнокультурну єдність східних слов’ян у київську добу та період феодальної роздробленості пишуть й інші автори даної колективної монографії, серед яких відомі

фахівці давньоруської історії та культури — П.Н. Третьяков, Д.С. Лихачов, Б.О. Рибakov, Н.Н. Воронін, М.К. Каргер, А. Н. Робінсон, Н.Я. Черних та ін.

Розглянемо погляди вчених, які були присутні на теоретичній конференції в Інституті історії АН СРСР 1—2 лютого 1951 р. Десь приблизно в той час, коли відбувалася ця конференція, вийшов другий номер наукового історичного часопису “Вопросы истории” за 1951 р., в якому було опубліковано дискусійну статтю В.Т. Пашуто та Л.В. Черепніна “О периодизации истории России эпохи феодализма”¹⁴⁰. В.Т. Пашуто — один з учасників названої конференції. У статті в категоричній формі було сказано про період феодальної роздробленості: “Всі руські феодальні “напівдержави” були населені руським народом”¹⁴¹. Автори мали на увазі саме єдиний “руський народ”, бо далі вони називають усі основні ознаки єдності, відомі нам з праць М.Н. Петровського і В.В. Мавродіна¹⁴². Тому В.Т. Пашуто не міг відкидати на дискусії “саму можливість існування давньоруської народності”, як це здається Л.Л. Залізняка¹⁴³. Як і Б.Д. Греков та М.С. Державін, В.Т. Пашуто східнослов’янську етнічну спільноту київських часів просто називає “руським народом”, але на конференції він не відкидає й терміна “давньоруська народність”¹⁴⁴. Дискутуючи з В.В. Мавродіном, він зауважує, що “формування давньоруської народності потрібно поставити у взаємозв’язок з формуванням народності східнослов’янської, інакше поява у VIII—IX ст. єдиної народності Київської Русі, що перебувала в процесі складання, виявляється несподіваною й історично не підготовленою”¹⁴⁵. З наведеної цитати видно, що В.Т. Пашуто правильно зрозумів: В.В. Мавродін не стверджував повного завершення процесу формування давньоруської народності та її стійкості. Ймовірно, ідеологічним затьмаренням під впливом книги Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания”, що вийшла в 1950 р., та дискусії на сторінках газети “Правда” з проблем формування нації і мови можна пояснити те, що **мовознавці** (підкреслено нами. — Н. Ю.) Г.Д. Санжеев, В.Н. Сидоров та інші піддали критиці “уявлення В.В. Мавродіна про давньоруську народність як таку, що цілком сформувалася і була стійкою спільнотою”¹⁴⁶. Як видно із статті В.В. Мавродіна “Основные этапы...” та його праць 1945—1946 рр., він такого і не стверджував, хоча, можливо, під час дискусії задля полемічного загострення міг допуститися більш радикальних висловлювань. Тому він так легко в кінці конференції погоджується “переглянути питання ступеня єдності й спільності народності Київської Русі”¹⁴⁷. В інформаційному звіті про хід дискусії не бачимо жодного натяку на те, що її учасники не сприйняли терміна “давньоруська народність”. На думку В.Т. Пашуто, до якої приєднався й Г.Д. Санжеев, “Великоруська становить певний етап розвитку давньоруської народності”¹⁴⁸. Якби її учасники не сприйняли концепцію “давньоруської народності”, то в кінці дискусії В.В. Мавродіну не довелося б відстоювати свою тезу “про державний розпад давньоруської народності в XII—XIII ст.” та своє розуміння періоду феодальної роздробленості “як часу розпаду економічних, культурних, політичних й етнічних зв’язків між населенням руських земель”¹⁴⁹. Саме цю позицію В.В. Мавродіна критикували його опоненти, які вважали, що “політичні взаємовідносини між руськими землями в період феодальної роздробленості стали більш розвинутими й складними, ніж у київський час”¹⁵⁰. Те ж стосується й економічних зв’язків. На поглиблення культурної єдності в період феодальної роздробленості у своєму виступі вказав М.М. Воронін¹⁵¹ — редактор і автор багатьох розділів в обох томах “Истории культуры Древней Руси”. В заключному розділі (т. II), підсумовуючи колективний доробок авторів, він підкреслює, що в період фео-

дальшої роздробленості зберігалось “усвідомлення єдності руського народу”¹⁵², а висока культура Київської Русі розповсюджувалася “в ширину і в глибину”¹⁵³. М.М. Воронін робить висновок: “Таким чином, тенденціям феодальної “розпорошеності” руської культури XI—XIII ст. протистояв розвиток міст і міських ремесел, **єдність київської культурної спадщини** (підкреслено нами. — *Н. Ю.*) і, зрештою, схожість загальних умов феодального ладу в усіх областях Русі. Завдяки цим умовам, руська культура XI—XIII ст. при всьому розмаїтті та багатстві місцевих, обласних відтінків зберігала свою єдність”¹⁵⁴. На його думку, руська культура того періоду “постає перед нами як цілісна та могутня”¹⁵⁵. Отже, М.М. Воронін не відкидає етнокультурної єдності “руського народу” в період Київської Русі.

Твердження Г.Д. Санжеева, до якого приєдналися В.Т. Пашуто та О.А. Зімін, про те, що в “Київській Русі були ті три різновидності східнослов’янської єдності, котрі пізніше дали початок трьом братнім східнослов’янським народностям: російській, українській та білоруській”¹⁵⁶, в принципі не заперечує концепцію В.В. Мавродіна щодо існування єдиної давньору́ської народності, яка перебувала у процесі становлення. Подібне поєднання поглядів простежується, зокрема, в названих працях Б.Д. Грекова. Загалом з інформаційного звіту про дискусію здебільшого важко зрозуміти до кінця позиції її учасників. Але і з наявної скупої інформації можна зробити висновок, що провідні московські вчені не заперечували існування етнічної єдності східних слов’ян періоду Київської Русі, вони тільки вказували на необхідність визначення ступеня єдності та підсилення лінгвістичного і включення цілої низки інших аргументів на користь існування цієї єдності¹⁵⁷. Аналогічного висновку про хід дискусії 1951 р. дотримується й О.П. Моця¹⁵⁸.

Як уже зазначалося, на дискусії не викликав заперечення і термін В.В. Мавродіна “давньору́ська народність”.

Л.Л. Залізник постійно наголошує на тому, що поява концепту “давньору́ська народність” сталася з ініціативи ЦК КПРС. Як і В.В. Мавродін, “батьком” цього “типового витвору кремлівських ідеологів”¹⁵⁹ Л.Л. Залізник вважає ЦК КПРС¹⁶⁰. На його думку, “провідні російські історики” розкритикували “давньору́ську народність”, а ЦК КПРС втрутився 1954 р. в дискусію і поклав їй край¹⁶¹. Насправді, КПРС втрутилася в дискусію не в 1954 р., і не тільки В.В. Мавродін виявився “на коні”, як вважає слідом за Л.Л. Залізником і Г.П. Півторак¹⁶².

Значний вплив на вивчення давньору́ської народності, на думку І.Я. Фроянова, справила відкрита в газеті “Правда” дискусія з питань мовознавства та публікація книги Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания” (1950). Саме ця праця наклала “різкий відбиток на характер досліджень спеціалістами з проблем вивчення історії давньору́ської народності”, вона паралізувала “творче дослідження питання давньору́ської народності”¹⁶³. Про вплив даної праці Й.В. Сталіна на радянську гуманітарну науку, передусім на її історичну галузь, свідчать факти, наведені в інформаційному звіті про сесію Відділення історії, філософії АН СРСР, присвячену річниці виходу в світ вищеназваної книги. Там, між іншим, мова йде про те, що протягом року після її виходу в Інституті історії АН СРСР було проведено більше 15-ти засідань, зборів і теоретичних конференцій з питань, безпосередньо пов’язаних з цією книгою¹⁶⁴. У звіті говориться, що співробітники Інституту “досліджують на конкретному історичному матеріалі **в світлі праць Й.В. Сталіна** (підкреслено нами. — *Н. Ю.*) ... походження народів взагалі, і в першу чергу народів Радянського Союзу”¹⁶⁵. Тоді ж відбулося засідання Вченої ради Інституту історії АН СРСР, присвячене тій же події. Серед чотирьох доповідей, заслуханих на засідан-

ні, була й уже розглянута нами доповідь А.М. Насонова, в якій “було зроблено спробу розглянути в світлі праць Й.В. Сталіна з мовознавства питання про утворення давньоруської народності”¹⁶⁶. Зазначимо, що в цьому плані І.Я. Фроянов виділяє Б.О. Рибакіна, перша праця якого на цю тему “К вопросу об образовании древнерусской народности” (1951) була написана вже в “руслі” книги Й.В. Сталіна, а наступна вже самою назвою — “Проблема образования древнерусской народности в свете трудов Й.В. Сталина” (1952) — підкреслювала її ідеологічну заданість. З першої сторінки Б.О. Рибакіна наголошує, що “праця Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания” відкрила нову добу у вивченні проблеми утворення племен, народів і націй”¹⁶⁷. В цій статті автор повторює й уточнює визначення давньоруської народності, що було сформульоване ним у попередній праці. Він пише, що IX—X ст. — це період складання “єдиної культури, єдиної мови, єдиної державної території ... В цю пору склалася давньоруська народність”¹⁶⁸. Вчений робить досить радикальний висновок про пізні виокремлення українського й білоруського народів з єдиної руської народності: “Лише після монгольського завоювання й подальшої політичної роздробленості єдина руська народність виділяє ... український і білоруський народи”¹⁶⁹. І в цій праці Б.О. Рибакіна акцентує увагу на думці про існування давньоруської народності аж до XIV ст. Свої погляди щодо першопочатку виникнення давньоруської народності він розвиває у наступній статті “Древние русы...” (1953). На думку Б.О. Рибакіна, руська народність складається вже у VI—VII ст.¹⁷⁰ Між іншим, це положення автор висловлює, спираючись на тезу мовознавців, зокрема В.Н. Сидорова — опонента В.В. Мавродіна на конференції 1951 р. Ось ця теза: “Союз споріднених племен, виявившись внаслідок тих чи інших історичних умов міцним і довготривалим, неминуче вже через одно-два століття перетворюється в народність”¹⁷¹. Оцінюючи праці Б.О. Рибакіна з проблеми давньоруської народності, А.І. Козаченко наголошував, що вчений “поклав початок дослідженню та розробці окремих питань даної проблеми ..., подав своє рішення питання про складання ядра давньоруської народності, а тим самим і про її утворення”¹⁷².

А от відомий український історик і археолог В.Й. Довженко у своїй доповіді на VI Науковій конференції в Інституті археології АН УРСР (Київ, 1953) стверджував, що постановка питання про давньоруську народність “стала можливою тільки після виходу в світ праці Й.В. Сталіна з мовознавства”¹⁷³, а часом формування народності є період розкладу первісного ладу і перехід до класового суспільства. На його думку, в основі давньоруської народності лежала передусім культурна та етнічна спільність, хоча Київська держава й зіграла певну роль у формуванні народності. В.Й. Довженко вважав, що єдність давньоруської народності була порушена татарським нашествям¹⁷⁴, а в 1954 р. він уже доводив, що початок створення давньоруської народності варто відносити до античних часів¹⁷⁵.

Окрім В.Й. Довженка, як зазначає А.І. Козаченко, “спроби узагальнити висновки дослідників з окремих питань та вирішити проблему в цілому зробили... укладачі “Історії Української РСР” і “Очерков истории СССР IX—XVI ст.”¹⁷⁶. А.І. Козаченко має на увазі видання 1953 р. Того року вийшов перший том “Історії УРСР”, другий та третій розділи якого написані К.Г. Гуслистим. В них український історик серед інших питань приділяє увагу і проблемі давньоруської народності¹⁷⁷. В параграфі 6-му — “Культура древньої Русі” — другого розділу він робить такі висновки: “Незважаючи на наявність місцевих, обласних відтінків, які відзначалися багатством і різноманітністю, давньоруська культура в основі була спіль-

ною для всіх частин древньої Русі. Вона склалася й розвивалася, як культура всієї давньоруської народності, як культура всієї Руської землі. Вона є спільним джерелом культурного розвитку трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, які сформувалися пізніше”¹⁷⁸. А в 7-му параграфі — “Історичне значення давньоруської держави” — К.Г. Гуслистий повторює: “Київська Русь з її культурою була загальноруським утворенням ..., **спільною колискою** російського, українського і білоруського народів, які склалися пізніше ..., в цей період східне слов’янство було єдиною руською (давньоруською) народністю” (підкреслено нами. — *Н. Ю.*)¹⁷⁹. Здається, саме тут вперше прозвучало знакове словосполучення “спільна колиска”. Далі вчений повторює основні ознаки етнічної єдності, що нам вони відомі з праць М.Н. Петровського, В.В. Мавродіна та Б.Д. Грекова¹⁸⁰. К.Г. Гуслистий також приєднується до думки останніх двох вчених у тому, що “єдина давньоруська народність не стала цілком стійкою спільнотою”, а процес її розкладу почався в період феодальної роздробленості¹⁸¹. У третьому розділі в параграфі “Культура руських князівств” він одночасно зазначає спільність і єдність культури руських князівств у період феодальної роздробленості¹⁸².

В 1953 ж році вийшла й перша частина нової праці “Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV ст.” під редакцією Б.Д. Грекова. Одна з її глав — “Виникнення давньоруської народності” — написана відомим дослідником цього періоду Л.В. Черепніним¹⁸³. В цій главі автор, відштовхуючись від вищеназваної праці Й.В. Сталіна, якого кілька раз цитує, робить висновок: “З окремих слов’янських племен склалася давньоруська народність; з неї згодом вирости народності великоруська, українська, білоруська, історична і мовна основа яких була єдиною ...”¹⁸⁴. Він також вважає, що давньоруська народність склалася в епоху розкладу первісного ладу і виникнення класового суспільства. Вчений вказує на такі ознаки єдності народності, як територія, мова, психічний склад, зазначаючи при цьому, що ці форми єдності могли мати місце “лише на основі певної ... економічної спільності”¹⁸⁵. Л.В. Черепнін надає великого значення мовній єдності давньоруської народності і особливо наголошує на почутті єдності всіх руських людей Русі, національній свідомості, патріотизму, якими пройняті фольклор, літературні твори, літописи Київської Русі¹⁸⁶.

Отже, у період з 1950 р., коли вийшла книга Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания” і була опублікована стаття В.В. Мавродіна “Основные этапы развития...”, і до 1954 р., коли вийшли “Тези про 300-ліття возз’єднання України з Росією (1654—1954 рр.)”, майже всі провідні радянські спеціалісти з давньоруської історії сприйняли концепцію і сам термін «давньоруська народність». При цьому погляди на єдність і стійкість цієї народності багатьох з них були більш радикальні, ніж погляди В.В. Мавродіна. На думку історика, археолога В.Д. Барана, погляди В.В. Мавродіна, викладені ним в “Основных этапах...” навіть прозвучали “дисонансом у ... вельми згуртованому хорі” перебільшувачів етнічної єдності східнослов’янських племен у період Київської Русі¹⁸⁷. В.Д. Баран підкреслює, що В.В. Мавродін визнає “етнографічні і мовні відмінності спочатку племен, потім земель Русі, які не були повністю знівельовані в часи Києво-Руської держави”, а також те, що “етнічні утворення, що відповідали “самостійним” державам періоду феодальної роздробленості, визначають хід історичного процесу”¹⁸⁸.

Згідно з поділом думок вчених щодо стійкості давньоруської народності, запропонованим академіком П.П. Толочком¹⁸⁹, уже до 1954 р. можна виокремити відповідні погляди дослідників цієї пори. Так, до першого тезового узагальнення П.П. Толочка щодо несталості давньоруської народ-

ності, слід віднести погляди насамперед В.В. Мавродіна, Б.Д. Грекова, А.Н. Насонова, К.Г. Гуслистого та деяких інших вчених; другому — стосовно стійкості даної народності і того, що вона значно пережила Київську Русь, — відповідають погляди Б.О. Рибаківа; до третього узагальнення — про те, що дана народність у XII—XIII ст. переживала подальшу консолідацію і була одним з основних елементів єдності руських земель, як нам здається, тяжіли М.Н. Петровський, В.Й. Довженко та Л.В. Черепнін.

Перша частина “Очерков истории СССР ...”, що вийшла в світ 1953 р. під редакцією Б.Д. Грекова, остаточно легалізувала термін і концепцію давньоруської народності в радянській історичній науці ще до виходу в 1954 р. тез ЦК КПРС. Останні тільки констатували загальний висновок, зроблений радянськими істориками давньоруської доби про те, що з IX—XI ст. у державі Русь склалася праруська народність з єдиною мовою, культурою, самосвідомістю і патріотизмом; що внаслідок окупації Русі татарами, Литвою та Польщею вона розпалася на три східнослов'янські народності. “Російські, українські та білоруські народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу Київську Русь”. Такий остаточний висновок був сформульований у названих тезах ЦК КПРС на основі колективного доробку радянських учених тієї доби¹⁹⁰.

Отже, підбиваючи підсумки нашої статті, повторимо головні її положення в таких тезах:

— Концепція етнічної єдності східнослов'янських народів доби Київської Русі виникла не в російській, а в українській історіографії в другій половині XVII ст., дістала свій розвиток у XVIII — першій половині XIX ст. в працях як українських, так і російських вчених. Причому, першим висловив тезу про спільну “вітчизняну колиску” український історик Д.М. Бантиш-Каменський.

— Поновив ці погляди в 1915—1916 рр. О.Є. Пресняков, а подальший розвиток вони отримали в кінці 30-х та в першій половині 40-х років у працях Б.Д. Грекова. Концептуально їх виклав український історик М.Н. Петровський у 1942 р.

— Найбільш чітко й розгорнуто на теоретичному рівні сформулював концепцію і поставив її як проблему в 1945 р. В.В. Мавродін, який того ж року вперше ввів термін “давньоруська народність”, від якого під впливом Б.Д. Грекова та М.С. Державіна між 1946—1950 рр. відмовився, але знову обережно запропонував його в 1950 р.

— У 1950—1951 рр. даний термін був сприйнятий К.Г. Гуслистим, Б.О. Рибаківим, А.Н. Насоновим та іншими радянськими істориками.

— На конференції в Інституті історії АН СРСР у 1951 р. концепція В.В. Мавродіна в деяких положеннях була піддана критиці, але етнічна та культурна єдність східнослов'янських народів періоду Київської Русі не викликала сумнівів, принципово не був відкинтий і термін “давньоруська народність”.

— Між 1950 та 1954 рр. в рамках концепції висловлювалися більш радикальні погляди, ніж у В.В. Мавродіна, зокрема Б.О. Рибаківим. У той період її розвивали практично всі радянські фахівці з проблем давньоруської історії. Ними був також сприйнятий термін “давньоруська народність”. Остаточного “легалізовано” термін і саму концепцію в першій частині “Очерков истории СССР”, яка вийшла під редакцією Б.Д. Грекова 1953 р.

— Ідеологічний вплив, який певною мірою паралізував творче дослідження питання давньоруської народності, мала праця Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания” (1950), а не Пленум ЦК КПРС 1954, який у своїх тезах тільки підбив підсумок колективного наукового доробку з названої проблеми радянських істориків.

Що ж до першого періоду розвитку концепції давньоруської народності в радянській історіографії, то його доречно обмежити хронологічними рамками з 1939 р., коли вийшла монографія Б.Д. Грекова “Киевская Русь”, до 1954 р., коли вийшли тези ЦК КПРС. У цьому періоді слід виокремити три етапи. Перший хронологічно припадає приблизно на 1939—1945 рр. На цьому етапі виходять праці Б.Д. Грекова та М.Н. Петровського, в яких висувуються основні положення щодо етнічної єдності східнослов’янських народів давньоруської доби. Другий етап припадає на 1945—1950 рр. На ньому погляди Б.Д. Грекова та М.Н. Петровського розвиває на теоретичному рівні В.В. Мавродін, який вперше ставить проблему давньоруської народності і пропонує більш коректний термін стосовно означення етнічної єдності східнослов’янської спільноти давньоруської епохи — “давньоруська народність”. Третій етап розпочався з виходу в 1950 р. вищеназваної книги Й.В. Сталіна та нової праці В.В. Мавродіна “Основные этапы развития...”. На цьому етапі, незважаючи на ідеологічне втручання КПРС, концепція Б.Д. Грекова — М.Н. Петровського — В.В. Мавродіна позитивно сприймається більшістю провідних радянських спеціалістів з проблем давньоруської історії, в її рамках з’являються нові погляди на початок виникнення, період формування, час розпаду давньоруської народності тощо. Остаточко входить до наукового вжитку і сам термін. Кінець даного етапу і першого періоду розвитку концепції — 1953 р., коли вийшли “Очерки истории СССР IX—XV ст.” та перший том “Історії Української РСР”. Вихід у світ “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654—1954 гг.)”, прийнятих на Пленумі ЦК КПРС, відкрив наступний період вивчення давньоруської народності. Зацікавлення вчених даною проблемою активізувалося й поглиблювалося, але їх дослідницька діяльність здебільшого обмежувалася компартійною ідеологією згаданих “Тез...”, набуваючи іноді абсурдного догматичного характеру.

¹ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 294.

² Толочко П. П. Древняя Русь. — К., 1987. — С. 135.

³ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 295.

⁴ Залізник Леонід. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність? // Пам’ять століть. — 1996. — № 2. — С. 3.

⁵ Там же. — С. 2.

⁶ Залізник Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність (До 50-річчя проблеми) // Пам’ять століть. — 1998. — № 6. — С. 11.

⁷ Залізник Л. Проблема україногенези: чи застаріло “застаріле”? // Вісник НАН України. — 1999. — № 7. — С. 59.

⁸ Там же. — С. 60.

⁹ Залізник Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність... — С. 2.

¹⁰ Там же. — С. 9.

¹¹ Там же.

¹² Залізник Л. Проблема україногенези... — С. 59.

¹³ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 11.

¹⁴ Залізник Л. Проблема україногенези... — С. 60.

¹⁵ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 7.

¹⁶ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 295.

¹⁷ Козаченко А. И. Древнерусская народность — общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. — 1954. — № 2. — С. 3—5.

¹⁸ Там же. — С. 4; Мавродін В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. — 1950. — № 4.

¹⁹ Советская историография Киевской Руси / Под ред. В. В. Мавродіна. — Л., 1978. — 280 с.

- ²⁰ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. — Л., 1990. — С. 6—29.
- ²¹ Там же. — С. 6.
- ²² Там же. — С. 10.
- ²³ Див., наприклад: Оглобин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — 87 с.; його ж. Завдання української історіографії в еміграції // Український історик. — 1978. — Ч. 4. — С. 59—63; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1956). — Мюнхен: Б.В., 1957. — 122 с.; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Праці філос.-істор. секції. — Нью-Йорк, Париж, 1964. — 159 с. // Записки НТШ. — Т. CLXXVIII; його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). — Філадельфія, 1971. — 52 с.
- ²⁴ Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 140—164; Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 287—295.
- ²⁵ Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994; його ж. Україна в Російській імперії. — К., 1994; його ж. Походження українського народу. — К., 1996; його ж. Давньоруська народність: імперський міф чи реальність // Пам'ять століть. — 1996. — № 2; його ж. Від склавинів до української нації. — К., 1997; його ж. Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. — 1998. — № 6; його ж. Проблема україногенези: чи застаріло “застаріле”? // Вісник НАН України. — 1999. — № 7.
- ²⁶ Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи... — С. 3.
- ²⁷ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 6—7.
- ²⁸ Там же. — С. 2.
- ²⁹ Там же. — С. 2; його ж. Від склавинів до української нації... — С. 89.
- ³⁰ Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи... — С. 3.
- ³¹ Мавродин В. В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде // Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. — Л., 1947. — С. 16. По цій книзі й надалі ми робитимемо посилання.
- ³² Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 288; Див. також: Залізник Л. Від склавинів до української нації... — С. 87.
- ³³ Киевский Синописис. — К., 1836. — С. 8.
- ³⁴ Мавродин В. В. Основные моменты развития русского государства до XVIII века // Вестник ЛГУ. — 1947. — № 3. — С. 91.
- ³⁵ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 289.
- ³⁶ Див.: Баран В. Д. Назв. праця. — С. 150.
- ³⁷ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 296.
- ³⁸ Баран В. Д. Назв. праця. — С. 289—292.
- ³⁹ Залізник Л. Від склавинів до української нації... — С. 89—90; Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 7.
- ⁴⁰ Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 7—8; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории: В 2-х т. — Т. 1: Киевская Русь. — М., 1938.
- ⁴¹ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 5.
- ⁴² Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 1, 10.
- ⁴³ Там же. — С. 10.
- ⁴⁴ Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 8.
- ⁴⁵ Див.: Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении: В 12-ти т. — Т. 1. — Пг., 1919. — С. 95; Пархоменко В. А. У истоков русской государственности. — Л., 1925. — С. 9.
- ⁴⁶ Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 8.
- ⁴⁷ Див.: Баран В. Д. Назв. праця. — С. 150.
- ⁴⁸ Див.: Рожков Н. А. Указ. соч. — С. 237; Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры. — Ч. 1. — М.—Л., 1925. — С. 177; его же. Русская история в самом сжатом очерке. — М., 1934. — С. 21—22; Пархоменко В. А. Указ. соч. — С. 6, 100; Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919.
- ⁴⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 7, 9; его же. Борьба Руси за создание своего государства. — М.—Л., 1945. — С. 48, 50, 66—67; его же. Культура Киевской Руси. — М.—Л., 1944. — С. 38—39, 56—72; его же. Киевская Русь. — М., 1949. — С. 7, 9, 401.
- ⁵⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1944. — С. 309.

- ⁵¹ Там же. — С. 75.
- ⁵² Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 7.
- ⁵³ Его же. Киевская Русь. — М.—Л., 1944. — С. 335.
- ⁵⁴ Его же. Борьба Руси за создание... — С. 77.
- ⁵⁵ Его же. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 7.
- ⁵⁶ Див., наприклад: Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 7, 9; его же. Борьба Руси за создание своего государства. — М.—Л., 1945. — С. 48, 50, 66—67; его же. Культура Киевской Руси. — М.—Л., 1944. — С. 38—39, 56, 72.
- ⁵⁷ Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 9.
- ⁵⁸ Там же. — С. 8.
- ⁵⁹ Там же. — С. 9.
- ⁶⁰ Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1944. — С. 75.
- ⁶¹ Там же. — С. 335.
- ⁶² Г у с л и с т и й К. Г. Київська Русь — колыска трьох братніх народів — російського, українського, білоруського. — К., 1950.
- ⁶³ П о к р о в с к и й С. А. Киевская Русь в работах советских историков // Советская книга. — 1946. — № 34. — С. 18.
- ⁶⁴ Там же. — С. 18—19.
- ⁶⁵ К о з а ч е н к о А. І. Указ. соч. — С. 4.
- ⁶⁶ Б і л о к і н ь С. Петровський Микола Неонович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. Серія українські історики. — Вип. 1. — К., 1998. — С. 249—250.
- ⁶⁷ П е т р о в с ь к и й М. Н. Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. — Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. — Уфа, 1942. — С. 5—22.
- ⁶⁸ Там же. — С. 6.
- ⁶⁹ Там же. — С. 6.
- ⁷⁰ Там же. — С. 9—14.
- ⁷¹ Там же. — С. 14—22.
- ⁷² Там же. — С. 6.
- ⁷³ Там же. — С. 13—14.
- ⁷⁴ М а в р о д и н В. В. Образование Древнерусского государства. — Л., 1945. — С. 380.
- ⁷⁵ Там же. — С. 395—402.
- ⁷⁶ Там же. — С. 392—400.
- ⁷⁷ Там же. — С. 396.
- ⁷⁸ Там же. — С. 392.
- ⁷⁹ Там же. — С. 395—402.
- ⁸⁰ Там же. — С. 400.
- ⁸¹ Там же. — С. 401.
- ⁸² Там же. — С. 395, 401.
- ⁸³ Там же. — С. 395.
- ⁸⁴ Там же. — С. 401.
- ⁸⁵ З а л і з н я к Л. Де, як і коли... — С. 2.
- ⁸⁶ М а в р о д и н В. В. Образование древнерусского государства... — С. 395.
- ⁸⁷ Там же. — С. 400—401.
- ⁸⁸ М а в р о д и н В. В. Древняя Русь. — Л., 1946. — С. 304—310.
- ⁸⁹ П і в т о р а к Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов // Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колыски”. — К., 2001. — С. 55—56.
- ⁹⁰ П о к р о в с к и й С. А. Новый труд об образовании Древнерусского государства // Советское государство и право. — 1946. — № 5—6. — С. 89—93; его же. О начале Русского государства // Вестник древней истории. — 1946. — № 4. — С. 101—109; Б а з и л е в и ч К. В. Из истории образования древнерусского государства // Большевик. — 1947. — № 5. — С. 51—56; Р у б и н ш т е й н Н. Л. Путанная книга по истории Киевской Руси // Вопросы истории. — 1946. — № 8—9.
- ⁹¹ П о к р о в с к и й С. А. Новый труд... — С. 89.
- ⁹² П о к р о в с к и й С. А. О начале русского... — С. 101.
- ⁹³ Б а з и л е в и ч К. В. Указ. соч. — С. 51.
- ⁹⁴ П о к р о в с к и й С. А. О начале русского... — С. 101.
- ⁹⁵ Б а з и л е в и ч К. В. Указ. соч. — С. 56.
- ⁹⁶ Р у б и н ш т е й н Н. Л. Указ. соч. — С. 112.

- ⁹⁷ Там же. — С. 112.
- ⁹⁸ Баран В. Д. Назв. праця. — С. 151.
- ⁹⁹ Базилевич К. В. Указ. соч. — С. 55.
- ¹⁰⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского... — С. 382.
- ¹⁰¹ Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 11.
- ¹⁰² Мавродин В. В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции... — С. 16; Залізняка Л. Давньоруська народність: імперський міф чи... — С. 3.
- ¹⁰³ Державин Н. С. Происхождение русского народа. — М. 1944. — С. 48, 57, 77; его же. Славяне в древности. — М.—Л., 1945. — С. 25.
- ¹⁰⁴ Мавродин В. В. Формирование русской нации... — С. 12.
- ¹⁰⁵ Там же. — С. 11.
- ¹⁰⁶ Мавродин В. В. И.В. Сталин о феодализме в России // Вестник ЛГУ. — 1949. — № 19. — С. 64.
- ¹⁰⁷ Якубинский Л. П. Образование народностей и их языков // Вестник ЛГУ. — 1947. — № 1. — С. 139—153.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 153, прим. 9.
- ¹⁰⁹ Мавродин В. В. Формирование русской нации... — С. 13.
- ¹¹⁰ Там же. — С. 16.
- ¹¹¹ Там же. — С. 16—17.
- ¹¹² Там же. — С. 21.
- ¹¹³ Мавродин В. В. Основные моменты развития русского государства... — С. 90.
- ¹¹⁴ Там же. — С. 95, прим. 1.
- ¹¹⁵ Залізняка Л. Давньоруська народність: імперський міф чи... — С. 3.
- ¹¹⁶ Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. — 1950. — № 4. — С. 62.
- ¹¹⁷ Там же. — С. 63.
- ¹¹⁸ Там же. — С. 62—63.
- ¹¹⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1949. — С. 475.
- ¹²⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1951. — С. 10.
- ¹²¹ Заседание ученого совета Института истории. Информационный отчет // Вестник АН СССР. — 1951. — № 8. — С. 69—70. Зауважимо, що А.І. Козаченко та І.Я. Фроянов невірно роблять посилання на дану працю як на окрему статтю А. Насонова у Віснику АН СРСР.
- ¹²² Там же. — С. 64.
- ¹²³ Див.: Там же; Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 7.
- ¹²⁴ Заседание ученого совета... — С. 69—70.
- ¹²⁵ Насонов А. Н. “Русская земля” и образование... — С. 7.
- ¹²⁶ Козаченко А. И. Указ. соч. — С. 4.
- ¹²⁷ Гуслистый К. Г. Назв. праця. — С. 38.
- ¹²⁸ Там же. — С. 38.
- ¹²⁹ Там же.
- ¹³⁰ Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. — К., 1963. — С. 106—107.
- ¹³¹ Рыбаков Б. А. К вопросу об образовании древнерусской народности // Тезисы докладов и выступлений сотрудников Ин-та истории материальной культуры АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований. — М., 1951. — С. 20.
- ¹³² Там же. — С. 21.
- ¹³³ Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси. Очерки истории русской литературы. — М.—Л., 1945. — С. 57—61, 66—67...
- ¹³⁴ Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы. — М.—Л., 1952. — С. 224.
- ¹³⁵ Там же. — С. 224.
- ¹³⁶ Там же. — С. 224—225.
- ¹³⁷ Там же. — С. 231.
- ¹³⁸ История культуры Древней Руси. — Т. 1. — М.—Л., 1948; Т. II. — М.—Л., 1951 / Под ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера.
- ¹³⁹ Там же. — Т. I. — С. 41.
- ¹⁴⁰ Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. О периодизации истории России эпохи феодализма // Вопросы истории. — 1951. — № 2. — С. 51—80.

- ¹⁴¹ Там же. — С. 58.
¹⁴² Там же.
¹⁴³ З а л і з н я к Л. Де, як і коли... — С. 8.
¹⁴⁴ В Институте истории АН СССР // Вопросы истории. — 1951. — № 5. — С. 138.
¹⁴⁵ Там же.
¹⁴⁶ Там же.
¹⁴⁷ Там же. — С. 139.
¹⁴⁸ Там же. — С. 138.
¹⁴⁹ Там же. — С. 139.
¹⁵⁰ Там же. — С. 138.
¹⁵¹ Там же. — С. 139.
¹⁵² История культуры Древней Руси. — Т. I. — С. 519, 522 та ін.
¹⁵³ Там же. — С. 520.
¹⁵⁴ Там же. — С. 519.
¹⁵⁵ Там же. — С. 518.
¹⁵⁶ В Институте истории АН СССР... — С. 138.
¹⁵⁷ Там же. — С. 138—139.
¹⁵⁸ Давня історія України. В 3-х т. — Т. III. — К., 2000. — С. 481.
¹⁵⁹ З а л і з н я к Л. Проблема україногенези... — С. 60.
¹⁶⁰ З а л і з н я к Л. Де, як і коли... — С. 6.
¹⁶¹ Там же. — С. 6—7.
¹⁶² П і в т о р а к Г. П. Назв. праця. — С. 58.
¹⁶³ Ф р о я н о в И. Я. Указ. соч. — С. 12.
¹⁶⁴ Сессия отделения истории и философии АН СССР // Вестник АН СССР. — 1951. — № 8. — С. 36.
¹⁶⁵ Там же. — С. 37.
¹⁶⁶ Заседание ученого совета Института истории... — С. 69.
¹⁶⁷ Р ы б а к о в Б. А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В. Сталина // Вопросы истории. — 1952. — № 9. — С.40.
¹⁶⁸ Там же. — С. 61.
¹⁶⁹ Там же. — С. 43.
¹⁷⁰ Р ы б а к о в Б. А. Древние русы (К вопросу об образовании ядра древнерусской народности в свете трудов И.В. Сталина) // Советская археология. — 1953. — № XVII. — С. 103.
¹⁷¹ Г о р н у н г Б. В., Л е в и н В. Д., С и д о р о в В. Н. Проблемы образования и развития языковых семей // Вопросы языкознания. — 1952. — № 1. — С. 50.
¹⁷² К о з а ч е н к о А. И. Указ. соч. — С. 4.
¹⁷³ Д о в ж е н о к В. Й. К вопросу о сложении древнерусской народности // Доклады VI научной конференции Ин-та археологии АН УССР. — К., 1953. — С. 41.
¹⁷⁴ Там же. — С. 41—47.
¹⁷⁵ Д о в ж е н о к В. Й. Древньору́ська наро́дність і спільність походження російського, українського і білоруського народів // Вісник АН УРСР. — 1954. — № 5. — С. 40—44.
¹⁷⁶ К о з а ч е н к о А. И. Указ. соч. — С. 4—5.
¹⁷⁷ Історія Української РСР. — К., 1953. — Т. I. — С. 40—114.
¹⁷⁸ Там же. — С. 83.
¹⁷⁹ Там же. — С. 86.
¹⁸⁰ Там же.
¹⁸¹ Там же. — С. 87.
¹⁸² Там же. — С. 111—114.
¹⁸³ Очерки истории СССР: Период феодализма IX—XV вв. / Под ред. Б.Д. Грекова. — Ч. I. — М., 1953. — С. 251—258.
¹⁸⁴ Там же. — С. 252.
¹⁸⁵ Там же. — С. 258.
¹⁸⁶ Там же. — С. 253—258.
¹⁸⁷ Б а р а н В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 151.
¹⁸⁸ Там же. — С. 151; М а в р о д и н В. В. Основные этапы... — С. 63.
¹⁸⁹ Т о л о ч к о П. П. Указ. соч. — С. 135.
¹⁹⁰ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.). — М., 1954. — С. 5.